

Рецензії

СПАДКОЄМНІСТЬ У МІСЬКИХ МОТИВАХ

Ніколенко О., Шарбенко Т. Столичний текст М. Гоголя і М. Булгакова: Монографія. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2009. – 200 с.

Іноді теперішня цікавість до урбанізму все ж нагадує вдачу героя з неканонічної поеми XIX ст. Привабливого завзяття в ній, на щастя, вистачає. І не в тому значенні, буцім-то наукова зосередженість на змальованих кварталах схожа на купівлю мертвих душ. Просто вагомі роздуми про міста як тексти ще недоказано замикаються. Майже як наміри гоголівського франта з холостяцького екіпажа, чарівно-незрозумілі для довколишніх. Прикро, але спроб помірковано узагальнити подані концепції обмаль. Можливо, справа за появою умовного, неспалимого “другого тому городянських студій”.

Можна легко переконатися: екскурси в поетику простору поки що закріплюються за малими критичними жанрами. Попри динамічність, така форма передбачає низку небезпек. Чимало з них зумовлені “художньою пам’яттю” самої міської теми. Справді, проєкції урбаністичних теренів упродовж тривалого періоду поставали як особні символи. Повноцінні ж смислові комплекси до XX ст. лише починали впорядковуватися з них. Наприклад, в оповіданні О. Кониського “І ми – люди!” (1882) уклад поза хутором, де мешкають головні персонажі, поволі ототожнюється з крутійською учтою [пор.: 6, 122]. “Про що ж би... говорити? Хіба про Київ? – боязко запитує наратор на початку твору. На це його співбесідник, не менше наполоханий цензурою, відповідає: – Е, ні <...>, страшно... Про картоплю, може, й можна, а попробуймо...” [6, 100].

Поява книжки О. Ніколенко й Т. Шарбенко “Столичний текст М. Гоголя і М. Булгакова” рішуче усунула ризики замовчаності для досліджень літературних топосів. Після відомої праці С. Андрусів, присвяченої львівському і – ширше – галицькому семіозису [див.: 2], а також “київської діалогії” М. Петровського [14, 15] проблематика міських образів

укотре утверджується за обсяговим монографічним масштабом. Надто із досить показовими іншомовними джерелами, використаними у студії. При цьому новий колективний задум, як свідчить передмова, – лише перший крок в оцінці гротескових мегаполісів зі спадкоємних художніх світів [13, 7].

Самі вчені вбачають актуальність здійсненої роботи насамперед у типологічному й діалогічному вивченні урбаністичних творів [13, 4]. Водночас привертає увагу й те, що у студії чи не вперше щодо міських текстів уживається начебто очевидне поняття інтертекстуальності [13, 80]. Скажімо, булгаковська повість-фeyлетон “Пригоди Чичикова” найбуквальніше накладає “натуральні” міщанські панорами на Москву 1920-х рр. [13, 81]. Але остаточно обґрунтовується зв’язок таких цивілізаційних вимірів через виявлену систему спільних мотивів (купівлі-продажу, чудасії, служби, чортівні, чуток тощо) [13, 81].

Указівка на поступове осмислення “зчеплених” художніх площин відлунює вже у способі побудови книжки. На відміну від більшості традиційних монографій, тут зміст роботи охоплює

не вервечку номерних розділів, а радше цикл статей. Шість досить розлогих нарисів мають на меті не лише з'ясувати специфіку образів столиць у доробках митців. Ейдологія міста у прозі М. Гоголя й М. Булгакова, роль характеру “малої людини”, тема чиновництва, мотив творчості й постать творця, жанрові пошуки в “Петербурзьких повістях” і великій епіці автора “Собачого серця” – такі рушії ввели б навіть губернський центр NN у мереживо дослідницьких маршрутів. Завдяки їм О. Ніколенко й Т. Шарбенко вдається запровадити ракурс для розуміння артефакта, допустимий, але досі несподіваний.

Ідеться про “урбаністичну критику”, потенціал якої різною мірою сприяє прозорливості стосовно як класики, так і сучасної літератури. Охоплюючи власне філологічні й біографічні сенси твору, місто може вподібнюватися до певної предметної мови чи інструментарію в їх витлумаченні. Автори праці доречно наголошують: столиця у свідомості митця може становити не просто тему, мотив або окремих образ. “Це концепт художнього мислення, який концентрує й акумулює текстові й позатекстові стосунки. Категорія “столиця” <...> вбирає <...> різні вектори (аспекти) їх художнього бачення: тематику, проблематику, мотивну організацію, сюжетно-композиційні особливості, образи, гротеск, фантастику, сміх тощо” [13, 6].

Тож уписаністю суб'єкта сер. XIX – першої пол. XX ст. у краєвиди набережних поряд із педантичними інтер'єрами кабінетів посилюється, зокрема, роль “метонімічних семіотик” [пор.: 13, 56]. У Гоголевому “Невському проспекті” відступи про бакенбарди, вуса, сукні, сюртуки взагалі уособлюють дещо “більше за самих героїв. Фокусуючи увагу на речах, письменники створюють образ світу, де матеріальне важить набагато більше за духовне” [13, 56].

Тотожний критичний принцип виявляє також фаустіанські джерела в історіях портретиста Чарткова [13, 131] та професора Преображенського [13, 142]. На думку авторів праці, в останній зі згаданих характерологем проступає архетип середньовічного вченого, що жадає осяянь. До того ж Борменталь

утілює певну паралель до Гетевого Вагнера, а Шариков – до Мефістофеля. “У повісті немає розвитку лінії Фауст – Гретхен, – застерігає один із коментарів, – але пізніше вона буде своєрідно інтерпретована в романі “Мастер и Маргарита” [13, 142]. При цьому інше типологічне сходження дає змогу впізнати в “Собачому серці” ознаки пародії на Уеллсів “Острів доктора Моро” [13, 174].

Урешті, уже у третій частині монографії прояснюється настанова дослідниці на пошук тексту міських міфологем [13, 85]. Вирішальною виявляється цитата Т. Агаєвої про каскад персонажів М. Гоголя: “... Міфічні <...> герої <...> в прагненні протистояти тиску фантазмагоричної петербурзької дійсності створюють певні підгрупи гоголівського петербурзького тексту – міф про самозванця, міф про мрійника і міф про переписувача, що перетинаються з більш значним його творінням – міфом про Петербург” [1, 10]. Однак намір науковців заглибитись у перелічені складники мимохідь загострює істотну проблему “Столичного тексту...”.

Від початку методологічний апарат праці не окреслюється вичерпно. Назагал така риса притаманна багатьом розвідкам з урбаністичної семіотики. Навіть вияви структуралізму у класичних дослідженнях В. Топорова лише домінують. Зосібна, термін “наднасичена реальність” міста [16, 7], огляд системи відмінностей між природними й культурними планами Петербурга [16, 35-36] прикметно споріднюють ідеї московсько-тартуської школи з європейською деконструкцією.

Очевидно, О. Ніколенко й Т. Шарбенко на тлі усталених підходів прагнуть вимогливіше переоцінити структурні критерії. У їхній праці послідовно залучаються описовий і міфопоетичний методи. Що ж до текстової подачі простору, позиції авторів видаються не завжди обґрунтованими. Ретельно аналізуючи в першому розділі шляхи наукового вивчення категорії “текст”, учені схиляються до розгляду урбанізму у вимірі знакової системи [13, 46]. Проте відразу уточнюють: для них важить “не просто реальне місто – Петербург і Москва й не тільки художній образ

певного міста, а передусім *знак*, що є втіленням концепції світу митців, концепт їхнього художнього мислення” [13, 46].

Наведена теза насправді суголосить структуралістській естетиці, згідно з якою вживаними понятійними заміниками відкриваються позасвідомі начала [див.: 8, 110]. Декодувати певні приховані художні сенси й покликана модель міського тексту. Але, наділяючи терміни “знак” і “знакова система” синонімією, філологи можуть привнести дисгармонію в обрану зставну площину. У цій рецензії вже побіжно вказувалося на відмінності у сприйнятті міста впродовж двох суміжних епох. Поза сумнівом, гоголівський романтизм посилив традицію докладно виписаних, надто кільккапланових урбаністичних локусів. Однак у численних модерністичних стилях вона й надалі еволюціонувала. Такий процес інколи спирався на образну деструкцію, незмінно скеровану, утім, на *знакові комплекси*. Хоча повісті про Башмачкіна та Ковальова – це літературні прототексти роману А. Белого “Петербург” (1913), вихідці зі “Срібного віку” не випадково впізнають поетологію символіста в “Уліссі” (1922) Дж. Джойса. Співвідносити ж авангардно розщеплений Дублін із *одиничним* заміником смислу, напевне, не найпереконливіше.

Наголошуючи на протиставленні знака образів, авторки в цілому враховують сучасні тенденції в ужитку термінів [пор.: 10, 140]. Але навряд чи наведена заувага найпоказовіша у площині міських текстів. Надто, що студія, як уточнюється, націлена на пошук “типологічних стосунків на різних рівнях... художніх систем” [13, 46] письменників. Очевидно, образний щабель – неодмінний складник у таких цілісностях. Понад те, можна припустити, що і знак, і образ, і, зрештою, міф складають послідовний цикл у підготовці урбаністичної проєкції. На підтвердження такої думки варто послатися на роль власне лінгвістичних знаків в урбаністиці М. Булгакова. В есеї “Київ-город” митець наголошує:

“...Я з повагою ставлюсь до всіх мов і наріч, та, одначе, київські вивіски необхідно переписати...

Треба <...> погодити, як зватиметься

те місце, де стрижуть і голять громадян: “голярня”, “перукарня”, “цирульня” чи просто “парикмахерская” [4, 87].

Водночас у романі “Біла гвардія” вдавання до схожої локуції часто виокремлює естетичне підґрунття смислу. Приміром, коли Олена Турбіна схвильовано чекає на Тальберга ввечері “волохатого грудня” [див.: 3, 16], перед нею “чашка, що холоне, і “Пан із Сан-Франциско”. Затуманені очі, не бачачи, дивляться на слова:

... морок, океан, хуртовину.

Не читає Олена” [3, 21].

Натомість у лейтмотиві із грубою-“Саардамським теслею” знаки “живих” написів і малюнків на кахлях уже не просто функціонують як образи (“пика Момуса”, портрети друзів, рядки “Леночка, я взяв квиток на Аїду...”; “Червень. Баркарола” тощо [3, 17–18]), а й витворюють індивідуально-авторський міф про Київ.

Після певного ототожнення знакової системи з потужністю одиничного знака авторкам монографії, вірогідно, варто було б уточнити й самодостатній сенс терміна “образ”, допустимий щодо геопоетики. Справді, поняття “міський текст” та “образ міста” на практиці нерідко не розрізняються [12, 6]. Про прийнятність такої плідної смислової уніфікації для рецензованої праці свідчить і назва її другої частини [13, 49].

Узагалі засадничому поняттю “текст”, яке спирається на всі вказані елементи, у книжці присвячено перший розділ. Розглядаючи низку потрактувань, науковці чималу увагу зосереджують на постструктуралістській теорії. Імовірно, це виправдано спорідненістю названого напрямку із засадами діалогізму, провідним принципом для О. Ніколенко й Т. Шарбенко. Побудову урбаністичних знакових систем суттєво вможливила саме рецепція сполук *tekto* як усеохопної нерозплутаної тканини [5, 417]. Але авторки книжки, не спростовуючи тверджень Р. Барта чи У. Еко, послуговуються також терміном “контекст” у значенні семантичного поля та простору для “руху тексту” [13, 46]. Такий вияв настанови на міждисциплінарність, можливо, потребує уточнень для кожного з випадків

слововжитку. Простежувати контекст для свавільного, невпинно опредмечуваного “тексту-уробороса”, а не для текстів-“творів”, досить складно.

Художні ж здобутки вже згаданого А. Білого, певно, можуть належати до проміжних ланок між художністю Гоголя та Булгакова. Особливо у плані карнавальної картографії центрів – уже не лише географічних, а й історичних, “розсуджених” революціями. Саме в такому, узорованому на час і статус теренів, погляді на урбанізм рецензована книжка дає чи не найістотніший привід для міркувань.

У передмові автори доречно зауважують наявність цілих “столичних парадигм” у творах студійованих письменників. За модернізму відповідна топографія різко відходить від звичних критеріїв. У невеликому оповіданні Ю. Липи, скажімо, навіть зможуть перетнутися канцелярист петлюрівських часів, покараний за вказівку в документі “Місце постою – Кам’янець, столичне місто” [9, 163], і натхненник ідеї про владний осередок із дешевою електрикою на Хортиці [9, 165]. Але розсіює уявлення про стійкий адміністративний стрижень уже романтична картина світу. Тому гоголівські “доцентрові міста”, як і в Булгакова, – не лише сталі державні центри Петербург і, відповідно, Москва, а й також Єрусалим-“Єршалаїм” та Київ [13, 5]. Останній зі згаданих урбаністичних семіозисів, однак, дещо перебільшено пов’язується з виміром Русі [13, 5]. Відсутні й типологічні зіставлення з ним упродовж огляду петербурзького та московського текстів. Певною мірою це обґрунтовується загальним наміром О. Ніколенко й Т. Шарбенко не акцентувати в письменників “дводушність” або, наприклад, протипагу внутрішнього світу у “Вечорах на хуторі...” й Гоголевій петербурзькій епіці. Однак, попри історико-літературну виправданість такого бачення, для підготовки індуктивної моделі міста вкрай бажані ряди кореляцій. Вірогідно, навіть не із суцільними мегаполісами, а й із провінційнішими Миргородом чи, як у випадку з автором “Майстра і Маргарити”, Ялтою.

Навряд чи літературознавці мають на увазі брак фантастики й абсурду [пор.: 13,

7] у наддніпрянському місті. Тим більше, обмовка про українське культурне коріння М. Булгакова [13, 41] порушує досить обсягове коло проблем. Отож хочеться сподіватися на концептуалізацію вченими київського тексту на черговому етапі започаткованого проекту. Надто тому, що в межах широкої комунікації столичних образів у спадщині М. Гоголя постає і подібність українського центру до Рима.

Теза, котру філологи вже сформулювали чи не найрельєфніше, стосується двоїстості міських подоб. І на початку ХХ ст., і в попередньому віці, наголошують учені, загострюється грань між усезбагненним і прихованим, міфопоетичним планами столиці [див.: 13, 84]. Обидві координати навдивовижу вдало узгоджені з тенденціями у прочитанні Гоголевих і булгаківських творів. Зокрема, згадуючи “романтичний” (від Д. Чижевського, В. Петрова до В. Агеєвої, О. Дилакторської, О. Киченка, Н. Крутікової та ін.) і “реалістичний” (Ф. Головченко, Г. Гуковський, Ф. Канукова та ін.) напрями в рецепції класика ХІХ ст., науковці не оминають етап символістської критики [13, 29]. Роздум В. Брюсова про особність “ликів життя” й “ликів творчості”, безперечно, потаємної [див.: 13, 29], помітно перегукується з обраним дослідницьким річизмом. Прикметно, що про злютованість у пізнішому модерністському романі побутових подій із містичними недавно написала й Н. Лисюк [11, 25].

Утім інтерес О. Ніколенко й Т. Шарбенко до таких вимірів дещо притлумлює інше розмежування. Адже знакова система простору, про яку вже почасти йшлося, – це радше одна, змістотворча, частина-складник міського тексту. Його другий компонент, найістотніший (йому приділено найбільшу увагу авторів) – рівень власне художнього вираження¹. Той, що охоплює і реалістичні, і міфологічні начала, але наділяється у праці синонімією із семіозисом столиць. Наслідки повноцінної текстотворчості міста, до яких належать не лише ідіографія письменників-городян, а й

¹ Про безпосередньо ейдотичний рівень у міському тексті висловлювався й автор рецензії [див.: 7].

“метафізична аура” простору (Н. Медніс), очевидно, проступають винятково за узгодженості обох начал.

На тлі щойно згаданого не можна оминати й точність мотивних кореляцій, а почасти й вичленованих згідно зі структуралістськими вченнями: “жертва” – “кров” [13, 68–69], “справжнє” – “несправжнє” [13, 75] тощо.

Здається, доволі плідним ґрунтом для подальших компаративних вивчень Гоголя й Булгакова могла би стати драматургія. Скажімо, прибуття псевдоревізора до глушини Сквозника-Дмухановського своєрідно перегукується з комедією збігів у мандрах царя-опричника до радянської Москви (диптих “Блаженство”–“Іван Васильович”). Відповідному ракурсові прислужилися б численні спогади про театральні схильності самих літераторів, як і біографічний метод в усьому спектрі.

Спираючись на роботу з великою булгаківською епікою (“Дияволіада”, “Роковані яйця”, “Собаче серце” тощо), науковці в основному оминули малу прозу письменника. Натомість один цикл нарисів недаремно названий ним

“Столиця в нотатнику”.

Ретельні спостереження літературознавців настільки переконують і захоплюють, що за торохкотливим контуром брочки Чичикова, здається, ось-ось окреслиться текстовий фрагмент міста-“новобуду”. Навіть не з непівськими регулювальниками, а з паркоматами та евакуаторами. Таке враження, безумовно, навіюється новими “столичними вводидами”, вимогливими до теоретичної лектури, але водночас сприйнятливими до постмодерних поглядів. О. Ніколенко й Т. Шарбенко вдалось окреслити обнадійливий зачин у дослідженні, котре сполучає урбаністичні мистецькі подоби на єдиній культурній осі. Міський текст здобув чергове теоретичне й історико-літературне тлумачення в українській науці. До того ж помітним відходом від звичних механізмів семіотики на користь філологічного методу утверджується окремий напрям в українській поетології простору. Тож лишається сподіватися, що невдовзі він, не покидаючи питомих книжних, відкриватиме нові університетські столиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агаєва Т. Гоголівський міф про Петербург. – Чернівці, 1994. – 24 с.
2. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. – Львів–Тернопіль, 2000. – 340 с.
3. Булгаков М. Белая гвардия: Театральный роман: Мастер и Маргарита / Предисл. К. Симонова. – Ленинград, 1978. – 816 с.
4. Булгаков М. Киев-город // Київ: Анатомія міста: ХІХ. ХХ. ХХІ... / Авт.-упор. А. Краснящих. – Харків, 2009. – С. 82–94.
5. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К., 2003. – 504 с.
6. Кониський О. Вибрані твори / Передм. М. Сиваченка; приміт., упоряд. Н. Вишневської і М. Гончарука. – К., 1986. – 427 с.
7. Левицький В. Міський текст у поезії символістів-“музагетівців” // Літературознавчі студії. – Вип. 23. – Част. 1. – С. 270–274.
8. Левчук Л. Західноєвропейська естетика ХХ ст. – К., 1997. – 224 с.
9. Літа Ю. Твори: У 10 т. – Т. 2: Проза: Нотатник: Новели. – Львів, 2005. – 357 с.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. / Автор-уклад, Ю. Ковалів. – Т. 2. – К., 2007. – 624 с.
11. Лысюк Н. Урбанистический пейзаж и топография утопии // Лысюк Н. Мистерия всепобеждающей любви: мифологические основания романа Михаила Булгакова “Мастер и Маргарита”. – К., 2008. – С. 18–67.
12. Марченко А. Паризький текст у прозі письменників молодшого покоління російської еміграції першої хвилі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009. – 20 с.
13. Ніколенко О., Шарбенко Т. Столичний текст М. Гоголя і М. Булгакова: Монографія. – Полтава, 2009. – 200 с.
14. Петровський М. Городу и миру: Киевские очерки. – К., 2008. – 424 с.
15. Петровський М. Мастер и Город: Киевские контексты Михаила Булгакова. – СПб., 2008. – 464 с.
16. Топоров В. Петербургский текст русской литературы: Избранные труды. – СПб., 2003. – 616 с.

Отримано 12 листопада 2009 р.

В'ячеслав Левицький
м. Київ

